

प्रा. डॉ. दिनेश दयाराम माळी

विभाग प्रमुख - संरक्षण व सामरिक शास्त्र विभाग

कै. श्रीमती विमलबाई उत्तमराव पाटील कला आणि कै. डॉ. बी. एस. देसले विज्ञान महाविद्यालय, साक्रीता. साक्री, जि. धुळे

सारांश: 2014 नंतर भारताच्या परराष्ट्र धोरणामध्ये लक्षणीय बदल झाले. पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांच्या नेतृत्वाखाली भारताने अधिक सक्रिय, आत्मनिर्भर आणि बहुपक्षीय दृष्टिकोन स्वीकारला. या नव्या धोरणाच्या माध्यमातून भारताने जागतिक स्तरावर स्वतःची भूमिका अधिक प्रभावी केली. 'नेबरहूड फर्स्ट', 'अॅक्ट ईस्ट', 'आत्मनिर्भर भारत', आणि 'वसुधैव कुटुंबकम्' यांसारख्या धोरणांवर भर देण्यात आला. भारताने आपल्या शेजारील देशांसोबत संबंध मजबूत करण्यासाठी 'नेबरहूड फर्स्ट' धोरण राबवले. बांगलादेश, नेपाळ, भूटान, श्रीलंका आणि म्यानमारसोबत पायाभूत सुविधा, व्यापार, आणि संरक्षण सहकार्य वाढवले. चीनसोबत तणावपूर्ण संबंध असूनही भारताने आपल्या सीमावर्ती सुरक्षेवर भर दिला आणि २०२० मध्ये गलवान खोऱ्यातील संघर्षानंतर आत्मनिर्भरतेला प्रोत्साहन दिले. पाकिस्तानसोबतचे संबंध सर्जिकल स्ट्राईक आणि बालाकोट एअर स्ट्राईकनंतर अधिक तणावपूर्ण झाले. अमेरिका, रशिया आणि युरोपीय देशांशी भारताने आर्थिक, तंत्रज्ञान आणि संरक्षण सहकार्य मजबूत केले. अमेरिकेसोबत QUAD आणि संरक्षण भागीदारी, रशियासोबत S-400 क्षेपणास्त्र करार, तसेच फ्रान्ससोबत राफेल विमान करार हे धोरणात्मक निर्णय भारताने घेतले. आसियान (ASEAN) देशांसोबत व्यापार आणि नौदल सहकार्य वाढवले.

मुख्य संबोध: नेबरहूड फर्स्ट, अॅक्ट ईस्ट पॉलिसी, आत्मनिर्भर भारत, संयुक्त राष्ट्र सुरक्षा परिषद (UNSC), आंतरराष्ट्रीय व्यापार आणि गुंतवणूक व संरक्षण आणि तंत्रज्ञान सहकार्य इ.

प्रस्तावना

2014 नंतर भारताच्या परराष्ट्र धोरणामध्ये महत्त्वपूर्ण बदल घडले. पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांच्या नेतृत्वाखाली भारताने अधिक सक्रिय, आत्मनिर्भर आणि बहुपक्षीय दृष्टिकोन स्वीकारला. जागतिक स्तरावर भारताची भूमिका बळकट झाली असून, "नेबरहूड फर्स्ट", "अॅक्ट ईस्ट", आणि "आत्मनिर्भर भारत" यांसारख्या धोरणांवर भर दिला गेला. शेजारील देशांशी मजबूत संबंध प्रस्थापित करणे, अमेरिका, रशिया, युरोप आणि आशियाई देशांबरोबर व्यापारी आणि संरक्षण सहकार्य वाढवणे, तसेच संयुक्त राष्ट्र आणि G20 यांसारख्या आंतरराष्ट्रीय संस्थांमध्ये प्रभाव वाढवणे, याकडे भारताने विशेष लक्ष दिले.

संरक्षण क्षेत्रातील आत्मनिर्भरता, तंत्रज्ञान आणि ऊर्जा सुरक्षेवर भर देऊन भारताने जागतिक महासत्ता होण्याच्या दिशेने वाटचाल केली आहे. बदलत्या जागतिक राजकारणात भारताच्या परराष्ट्र धोरणाने देशाची भूमिका अधिक प्रभावी केली असून, भविष्यातील आंतरराष्ट्रीय संबंधांसाठी भक्कम पाया तयार केला आहे.

2014 नंतरच्या भारताच्या परराष्ट्र धोरणाची प्रमुख उद्दिष्टे :

1. शेजारील देशांशी मजबूत संबंध प्रस्थापित करणे.
2. जागतिक स्तरावर भारताची भूमिका मजबूत करणे.
3. आर्थिक विकास आणि व्यापार वाढवणे.
4. संरक्षण आणि तंत्रज्ञान क्षेत्रात आत्मनिर्भरता मिळवणे.
5. ऊर्जा सुरक्षेला आणि हवामान बदलावर उपाययोजना करणे.

2014 नंतर भारताच्या परराष्ट्र धोरणामध्ये लक्षणीय बदल झाले. पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांच्या नेतृत्वाखाली भारताने अधिक सक्रिय, आत्मनिर्भर आणि बहुपक्षीय धोरण स्वीकारले. जागतिक पातळीवर भारताची भूमिका अधिक ठळक झाली आणि विविध देशांशी भारताने आपल्या संबंधांना नव्या उंचीवर नेले. या काळातील परराष्ट्र धोरणाच्या महत्त्वाच्या पैलूंवर सविस्तर माहिती पुढे दिली आहे.

भारताचे परराष्ट्र धोरण: प्रमुख संकल्पना

2014 नंतर भारताच्या परराष्ट्र धोरणात खालील संकल्पनांना अधिक महत्त्व देण्यात आले:

1. 'नेबरहूड फर्स्ट' धोरण
2. 'अॅक्ट ईस्ट' धोरण
3. 'वसुधैव कुटुंबकम्' संकल्पना
4. बहुपक्षीय आणि द्विपक्षीय संबंधांवर भर

5. आर्थिक सहकार्य आणि गुंतवणूक वाढविणे
6. संरक्षण आणि तंत्रज्ञान क्षेत्रातील सहकार्य
7. नवीन धोरणात्मक करार आणि सामंजस्य करार (MoUs) साकार करणे

● प्रमुख धोरणे आणि बदल :-

1. शेजारील देशांसोबतचे संबंध (Neighborhood First Policy):

पंतप्रधान मोदी यांनी शपथविधी सोहळ्यासाठी सार्क (SAARC) देशांचे प्रमुख नेते बोलावून "नेबरहूड फर्स्ट" धोरणावर भर दिला. या अंतर्गत भारताने खालील गोष्टींवर लक्ष केंद्रित केले:

- **भूटान:** हायड्रो-इलेक्ट्रिक प्रकल्प, व्यापार वाढ
- **नेपाळ:** 'भारत-नेपाळ मैत्री करार' अंतर्गत पायाभूत सुविधा विकास
- **श्रीलंका:** तामिळ लोकांसाठी मदत आणि संरक्षण सहकार्य
- **बांगलादेश:** लँड बाउंड्री करार (LBA) आणि व्यापार विस्तार
- **म्यानमार:** पूर्वोत्तर भारतासाठी सामरिक सहकार्य

2. अमेरिका आणि पश्चिमी देशांसोबत संबंध

भारत आणि अमेरिकेचे संबंध २०१४ नंतर अधिक दृढ झाले. संरक्षण, व्यापार आणि तंत्रज्ञान क्षेत्रात भारताने अमेरिका व युरोपीय देशांसोबत सहकार्य वाढवले.

भारत-अमेरिका संबंध: २०१६ मध्ये भारत "मेजर डिफेन्स पार्टनर" म्हणून घोषित करण्यात आला. QUAD (भारत, अमेरिका, जपान, ऑस्ट्रेलिया) भागीदारी देण्यात आली. २०२० मध्ये ३ अब्ज डॉलर्सचा संरक्षण करार करण्यात आला.

युरोप आणि युकेसोबत संबंध: ब्रेव्हिटनंतर यूकेसोबत स्वतंत्र व्यापार करार करण्यात आला. फ्रान्सबरोबर राफेल विमान खरेदी करार झाला. जर्मनी आणि युरोपीय संघासोबत हरित ऊर्जेतील सहकार्य यासंबंधी चर्चा घडून आली.

3. चीन आणि पाकिस्तानसोबतचे संबंध

भारताच्या परराष्ट्र धोरणातील सर्वात आव्हानात्मक संबंध चीन आणि पाकिस्तानसोबत राहिले आहेत.

चीन: २०१७ मध्ये डोकलाम संघर्ष झाला. २०२० मध्ये गलवान खोऱ्यातील संघर्ष झाला. आत्मनिर्भर भारत धोरणाद्वारे चीनी उत्पादनांवर निर्बंध लादण्यात आले.

पाकिस्तान: २०१६ मध्ये सर्जिकल स्ट्राईक करण्यात आली. २०१९ मध्ये पुलवामा हल्ल्यानंतर बालाकोट एअर स्ट्राईक करण्यात आली. 'मोस्ट फेवर्ड नेशन' दर्जा पाकिस्तानकडून काढून घेणे असे ठरले.

4. 'अॅक्ट ईस्ट' धोरण आणि आसियान (ASEAN) सहकार्य

भारताने आपले पूर्वेकडील देशांशी संबंध सुधारण्यासाठी 'अॅक्ट ईस्ट' धोरण राबवले.

- जपानसोबत मुंबई-अहमदाबाद बुलेट ट्रेन प्रकल्प
- व्हिएतनाम, इंडोनेशियासोबत नौदल सहकार्य
- इंडो-पॅसिफिक धोरणात आसियान देशांसोबत संरक्षण आणि व्यापार

5. मध्य आशिया आणि आफ्रिका धोरण

भारताने मध्य आशिया आणि आफ्रिकेत आपली उपस्थिती वाढवण्यासाठी नवी धोरणे आखली.

मध्य आशिया: उझबेकिस्तान, कझाकस्तानसोबत तेल आणि वायू क्षेत्रातील करार.

आफ्रिका: भारत-आफ्रिका समिट, वैद्यकीय आणि तंत्रज्ञान सहाय्य.

6. रशियासोबत संबंध-भारत आणि रशियाचे पारंपरिक मैत्रीपूर्ण संबंध कायम ठेवत संरक्षण करार (S-400 क्षेपणास्त्र प्रणाली) आणि ऊर्जा क्षेत्रात सहकार्य वाढवले.

7. संयुक्त राष्ट्रसंघ आणि बहुपक्षीय संस्थांमध्ये भूमिका-संयुक्त राष्ट्र सुरक्षा परिषदेच्या (UNSC) स्थायी सदस्यत्वासाठी भारताने प्रयत्न वाढवले. G20 शिखर परिषद २०२३ मध्ये भारताचे नेतृत्व केले. BRICS आणि SCO मध्ये प्रभाव वाढवला गेला.

आर्थिक आणि संरक्षण धोरणे:-

1. **संरक्षण क्षेत्रात आत्मनिर्भरता :** 'मेक इन इंडिया' आणि 'आत्मनिर्भर भारत' अंतर्गत संरक्षण उत्पादन वाढ. स्वदेशी लढाऊ विमान (तेजस), पाणबुडी, क्षेपणास्त्र प्रणालींमध्ये प्रगती.

2. **ऊर्जा धोरण आणि हवामान बदल** : आंतरराष्ट्रीय सौर आघाडी (ISA) स्थापनेत भारताचा पुढाकार. २०७० पर्यंत 'नेट झिरो कार्बन उत्सर्जन' लक्ष्य

3. **डिजिटल भारत आणि तंत्रज्ञान सहकार्य: 5G** आणि कृत्रिम बुद्धिमत्ता क्षेत्रात परदेशी गुंतवणूक. भारत आणि अमेरिका यांच्यात सेमीकंडक्टर उत्पादन करार

म्हणूनच, २०१४ नंतरचे भारताचे परराष्ट्र धोरण हे एक सशक्त, आत्मनिर्भर आणि जागतिक नेता होण्याच्या दिशेने उचललेले महत्त्वपूर्ण पाऊल आहे. 2014 नंतर भारताच्या परराष्ट्र धोरणाने देशाच्या जागतिक उपस्थितीला अधिक बळकटी दिली आहे. शेजारील संबंध, जागतिक महासत्तांशी सहकार्य, आर्थिक विकास, संरक्षण स्वयंपूर्णता आणि जागतिक संस्थांमधील प्रभाव यामुळे भारत एक प्रभावशाली राष्ट्र म्हणून उदयास आला आहे. भविष्यात भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचा केंद्रबिंदू सुरक्षा, व्यापार, तंत्रज्ञान आणि पर्यावरणीय शाश्वतता राहिल.

निष्कर्ष:

1. 'नेबरहूड फर्स्ट' धोरणामुळे भारताने बांगलादेश, नेपाळ, भूटान आणि श्रीलंका यांसोबत आर्थिक, संरक्षण आणि पायाभूत सुविधा क्षेत्रातील सहकार्य वाढवले.
2. भारताने G20 अध्यक्षपद, QUAD, BRICS, SCO यांसारख्या बहुपक्षीय गटांमध्ये आपला प्रभाव वाढवला आणि UNSC स्थायी सदस्यत्वासाठी प्रयत्न केले.
3. 'मेक इन इंडिया' आणि 'आत्मनिर्भर भारत' धोरणामुळे स्वदेशी संरक्षण उत्पादनाला चालना मिळाली. भारताने राफेल करार, S-400 संरक्षण प्रणाली, आणि स्वदेशी लढाऊ विमान यांसारखी प्रगती केली.
4. मुक्त व्यापार करार (FTA) आणि परकीय गुंतवणुकीत वाढ झाली. तसेच आंतरराष्ट्रीय सौर आघाडी (ISA) स्थापन करून भारताने हरित ऊर्जा क्षेत्रात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली.
5. गलवान संघर्ष आणि बालाकोट एअर स्ट्राईकनंतर भारताने आपल्या सीमावर्ती सुरक्षेवर अधिक भर दिला, तसेच चीनी उत्पादनांवरील निर्बंध आणि लष्करी तैनाती वाढवली.
6. २०१४ नंतर भारताच्या परराष्ट्र धोरणात मोठ्या प्रमाणात बदल झाले. आत्मनिर्भर भारत, संरक्षण क्षेत्रातील सुधारणा, आर्थिक विकास, तंत्रज्ञान सहकार्य, आणि जागतिक स्तरावर प्रभावी भूमिका या बाबी या धोरणाचा भाग बनल्या.
7. भारताने बहुपक्षीय संबंध आणि आपल्या शेजारील देशांशी संबंध अधिक मजबूत करण्यावर भर दिला. भविष्यातील उद्दिष्टे म्हणजे संयुक्त राष्ट्रसंघ सुरक्षा परिषदेचे स्थायी सदस्यत्व मिळवणे, जागतिक व्यापार सुधारणा आणि तंत्रज्ञान व संरक्षण क्षेत्रात आत्मनिर्भरता प्राप्त करणे.

संदर्भ ग्रंथ :

1. जोशी, स. (2020). भारताचे परराष्ट्र धोरण: बदलते प्रवाह आणि दिशा, महाराष्ट्र ग्रंथालय प्रकाशन.
2. देशमुख, अ. (2018). आधुनिक भारताचे आंतरराष्ट्रीय संबंध, कंटिनेंटल प्रकाशन.
3. पाटील, वि. (2019). भारत आणि जागतिक राजकारण. साकेत प्रकाशन.
4. गावडे, पी. (2021). भारताचे संरक्षण आणि परराष्ट्र धोरण: एक व्यापक अभ्यास, सृजन प्रकाशन.
5. Ganguly, S. (2019). *India's Foreign Policy: Retrospect and Prospect*. Oxford University Press.
6. Mohan, C. R. (2015). *Modi's World: Expanding India's Sphere of Influence*. HarperCollins India.
7. Malone, D. M., Mohan, C. R., & Raghavan, S. (Eds.). (2015). *The Oxford Handbook of Indian Foreign Policy*. Oxford University Press.
8. Pant, H. V. (2018). *India's Foreign Policy: A New Trajectory*. Cambridge University Press.
9. Tellis, A. J. (2016). *India as a Leading Power*. Carnegie Endowment for International Peace.
10. Saran, S. (2017). *How India Sees the World: Kautilya to the 21st Century*. Juggernaut Books.
11. Rajagopalan, R. P. (2020). *India and the Changing Global Order*. Palgrave Macmillan.
12. Basrur, R., & Sullivan de Estrada, K. (2017). *Rising India: Status and Power*. Routledge.